IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ: ਸੰਬਾਦਕੀ ਉਚਾਰ

Harwinder kaur

Research scholar

Panjab university Chandigarh

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰੂਪ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਰਚਨਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮ ਸਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਅੰਦਰ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਾਰ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਾਰਾਂ ਜਾਂ ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਿਤਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਉਪਦੇਸ਼ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ, ਯੋਧਿਆਂ ਅਤੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ।[1]

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਸਗੋਂ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੌਤ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ, ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ, ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਤਿੱਥਾਂ, ਤਿਉਹਾਰਾਂ, ਕਾਰਜਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਖੁੱਲਾਂ/ਮਨੌਤਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਵਿ-ਟੋਟਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ੁਮਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਗਮੀਆਂ, ਰੋਸਿਆਂ, ਹਾਸਿਆਂ, ਸ਼ਿਕਵਿਆਂ, ਮਸ਼ਕਰਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਹੁਪਰਤੀ, ਬਹੁਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਖੇਤਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।[2]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲੋਕ-ਕਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਖਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਉਹ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਸਨ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਦਿਨ ਤਿਉਹਾਰਾਂ, ਮੇਲੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਗਮੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਲੋਕ-ਧੜਕਣਾਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਗੂੰਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਇਹ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਅੰਤਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ, ਪਹਰੇ, ਥਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬਾਰਹਮਾਂਹ ਤੀਵੀਆਂ, ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵੇਗ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਸੰਜੀਵ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਪਲ ਸੁਲੱਖਣਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਰਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬਲ ਹੈ। ਇਹ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਇਸਤਰੀ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਹਰ, ਪਹਿਰ, ਥਿੱਤ ਅਤੇ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਅਤੇ ਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਟੇਕ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਮਨ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮਨੋਭਾਵ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ, ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਿਆ ਅਤੇ ਮਾਣਿਆ□ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੱਭਰੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਅਤੇ ਜੀਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ□ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਘੋੜੀਆਂ, ਸੁਹਾਗ, ਸਿੱਠਣੀਆਂ, ਛੰਦ, ਸ਼ਲੋਕ ਆਦਿ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ□ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ□ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਨ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋਇਆ ਉੱਠਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੋਗ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਰੁਣਾਮਈ ਹੋਇਆ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਜਵਾਨ ਮੌਤ ਉੱਤੇ ਉਹ ਸਿਆਪਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਵੀ ਕੰਬ ਉੱਠਦੇ ਨੈਣਾਂ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਅੰਗਦੀਆਂ ਅਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਪੱਟਾਂ, ਛਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੋਗੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ□ ਸੋਗ ਦੇ ਇਸ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਲਾਹੁਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਰਤ ਕੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ□ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੁਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ□ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈਅ ਲੋਕ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ□

ਮਰਣੁ ਨਾ ਮੰਦਾ ਲੋਕਾ ਆਖੀਐ

ਜੇ ਮਰਿ ਜਾਵੈ ਐਸਾ ਕੋਇ □□[3]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਸ਼ਬਦ ਰਚੇ□ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮਸੀਤਾਂ ਅਤੇ ਠਾਕਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕ-ਵਿਧੀ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ□ ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਟੋਟਕਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਕਥਨ ਜਾਂ ਕਹਾਵਤ ਜੋੜ ਕੇ ਮਾਲਾ ਜਿਹੀ ਬਣਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ□ ਇਸ ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਜੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੈਂਤੀ ਜੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਾਵਣ ਅੱਖਰੀ ਕਹਿੰਦੇ□ ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਪੈਤੀਆਂ ਬਾਵਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ□ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪੱਟੀ ਵਰਤਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਂਧੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ, ਡੂੰਘਾ ਗਿਆਨ, ਮੌਤ ਦੀ ਯਾਦ, ਸਮਾਜਿਕ ਉਲਝਣਾ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ□ ਇਸ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ□

ਸਸੈ ਸੋਇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਜਿਤਿਸਾਜੀ

ਸਭਨਾ ਸਾਹਿਬ ਏਕ ਭਇਆ □□[4]

ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸੀ□ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਾਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ□ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਸਦਾ ਭਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ□ ਪੰਜਾਬੀ ਯੋਧੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਰਵਾਨਿਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸਦਾ ਭੰਨਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਭੱਟ, ਢਾਡੀ ਅਤੇ ਮਿਰਾਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ□ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ□ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਮਾਝ ਦੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਮਲਾਰ ਦੀ ਵਾਰ, ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ□ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ□

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਸੰਪਾ.) ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ-175
2. ਡਾ. ਵਣਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਪੰਨਾ-119
3. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ 579
4. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ 432